

ӘОЖ 902.01; МҒТАР 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.14>Б.С. ӘБЖЕТ¹ , М.М. БАХТЫБАЕВ² , К.М. ЖЕТИБАЕВ³ ¹филология ғылымдарының кандидаты²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz³тарих ғылымдарының кандидаты,Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz

САУРАН, ТҮРКІСТАН, ҚАРАШЫҚ СЕКІЛДІ СЫР БОЙЫНДА ОРНЫҚҚАН ҚАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТАРАҒАН ДІНИ ЖӘНЕ ТАРИХИ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық Сауран, Сығанақ қаласына қатысты жазба деректерде және халық аузында сақталған діни және тарихи оқиғаларға қатысты аңыз-әңгімелерді үш топқа бөліп қарайды. Қараханидтер тұсында жаппай ислам дінін қабылдай бастаған Сыр бойындағы Түркістан, Сауран, Сығанақ қалаларына дін тарату үшін келген діни ғұламаларға қатысты ел жадында сақталған аңыздардың негізгі бағытына талдау жасаған. Алтын Орда хандары мен одан кейін өмір сүрген Қазақ хандығы тұсында Сығанақ пен Сауран қалаларына қатысты дүниеге келген тарихи аңыздар және жекелеген хандарға қатысты айтылатын топонимдік жер атаулардың ел жадында сақталып қалған аңыздардың тарихи оқиғаға қатысты тұстарына назар салады. Түркістан, Сығанақ қалалары кезінде қазақ халқының рухани астанасы әрі діни орталыққа айналғандығы, сопылық әдебиеттің негізінде хандық дәуірде жыраулық әдебиеттің дамуы, рухани құндылықтардың бастауы осы қалалардан нәр алғандығын ғылыми жағынан қарастырады. ХҮІІІ ғасырдан бастап құлдырай бастаған осы қалаларға қатысты кейбір аңыз-әңгімелер де қамтылған. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Саураннан үдере көшкен халықтың мүшкіл хәліне қатысты да аңыздар сақталған. Бұл аңыздарға да мақалада талдау жасалады, ХІХ ғасырдың басында Сыр бойындағы қамалдардың қаңырап бос қалғандығы сөз болады.

Кілт сөздер: Сауран, Сығанақ, Сыр бойы, руханият, ясауия тариғаты, Қазақ хандығы, қалмақ, Сырым батыр.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әбжет Б.С., Бахтыбаев М.М., Жетібаев К.М. Сауран, Түркістан, Қарашық секілді Сыр бойында орныққан қалаларға қатысты тараған діни және тарихи аңыз-әңгімелер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №3 (129). – Б. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.14>

*Cite us correctly:

Abjet B.S., Bahtybaev M.M., Jetibaev K.M. Sauran, Turkistan, Qarashyq sekildi Syr boyynda ornynqan qalalarga qatysty taragan dini jane tarihi anyz-angimeler [Religious and Historical Legends about the Cities of Sauran, Karachuk and Syganak, Located along the Syrdarya] // *Iasauy universitetinin habarshysy*. – 2023. – №3(129). – B. 187–197. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.14>

B.S. Abzhet¹, M.M. Bakhtybaev², K.M. Zhetibayev³¹*Candidate of Philological Sciences**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*²*PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University**(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mels.bakhtybaev@ayu.edu.kz*³*Candidate of Historical Sciences, Professor**of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz***Religious and Historical Legends about the Cities of Sauran, Karachuk and Syganak, Located along the Syrdarya**

Abstract. In the article, the legends associated with religious and historical events, preserved in written sources and oral traditions of the medieval cities of Sauran and Syganak, are considered and divided into three groups. The main direction of the legends preserved in the memory of the country about religious scientists who came with the spread of religion to the cities of Turkestan, Sauran and Syganak on the Syrdarya, who began to massively convert to Islam during the Karakhanid era, is analyzed. The focus is on historical events, historical legends that originated in the cities of Syganak and Sauran during the reign of the khans of the Golden Horde and the Kazakh Khanate, as well as toponyms associated with some khans. Scientifically considered is the fact that the cities of Turkestan and Syganak were the spiritual capital and religious center of the Kazakh people, and the development of Zhyrau literature based on Sufi literature in the era of the Khanate, the emergence of spiritual values originated from these cities. Also included in the article are some of the legends associated with these cities, which began to decline from the 18th century. Some legends related to these cities, which began to decline since the 18th century, are also included. There are also legends about the plight of the people who migrated from Sauran during the Dzungar invasion. These legends will also be analyzed in the article, and it will be mentioned that the castles along the Syrdarya River were deserted at the beginning of the 19th century.

Keywords: Sauran, Syganak, Syrdarya, spirituality, Yassau, Kazakh Khanate, Kalmyks, Syrym Batyr.

Б.С. Абжет¹, М.М. Бахтыбаев², К.М. Жетибаев³¹*кандидат филологических наук**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz*²*PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави**(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mels.bakhtybaev@ayu.edu.kz*³*кандидат исторических наук, профессор**Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kopzhasar.zhetibayev@ayu.edu.kz***Религиозные и исторические легенды о городах Сауран, Карачук и Сыганак, расположенные вдоль Сырдарьи**

Аннотация. В статье легенды, связанные с религиозно-историческими событиями, сохранившиеся в письменных источниках и устной традиции средневековых городов Сауран и Сыганак, рассмотрены и разделены на три группы. Проанализировано основное направление сохранившихся в памяти страны преданий о религиозных учёных, пришедших с распространением религии в города Туркестан, Сауран и Сыганак на Сырдарье, которые

начали массово принимать ислам во времена Караханидов. В центре внимания исторические события, исторические легенды, зародившиеся в городах Сыганак и Сауран в период правления ханов Золотой Орды и Казахского ханства, а также топонимы, связанные с некоторыми ханами. Научно рассматривается тот факт, что города Туркестан и Сыганак были духовной столицей и религиозным центром казахского народа, и развитие жырауской литературы на основе суфийской литературы в эпоху ханства, зарождение духовных ценностей брали свое начало с этих городов. Также в статью включены некоторые легенды, связанные с этими городами, которые начали приходить в упадок начиная с 18 века. Включены некоторые легенды, связанные с этими городами, которые начали приходить в упадок с 18 века. Существуют также легенды о бедственном положении людей, переселившихся из Саурана во время джунгарского нашествия. Эти легенды также анализируются в статье, а также идет речь об опустевших замках вдоль реки Сыр в начале XIX века.

Ключевые слова: Сауран, Сыганак, Сырдарья, духовность, ясауия, Казахское ханство, калмыки, Сырым батыр.

Кіріспе

Сыр бойында орын тепкен Түркістан, Сауран, Сығанақ секілді қалалар жайлы мәліметтер орта ғасырлық жазба деректерде негізінен Қытай, араб, парсы тілінде жазылған көне жазбалар мен тарихи еңбектерде ұшырасып отырады. Қараханидтер тұсында дүниеге келген түркі жазба әдебиетінің өкілі Махмұт Қашқаридің «Диуани луғати ит-турк» атты еңбегінде де Сауран қаласы аталады. Сауран туралы ең алғашқы деректердің бірінде оның оғыздар мен қыпшақтар шабуылына қарсы құрылған шекаралық бекініс қамал болғандығы айтылады. Демек, оғыздар мен қыпшақтар Сыр бойына келгенге шейін Сауран мықты қамал болған. «Қала туралы бірінші деректер X ғасырдан белгілі араб географы қаланы былай деп сипаттаған: Сауран (Савран, Сабран) – бірінен кейін бірі 7 қабырғамен қоршалған үлкен қала, оның рабады бар, үлкен мешіт ішкі қалада орналасқан. Ол күздер мен қыпшақтарға қарсы құрылған шекаралық бекініс-қамал»[1, 82-б.].

X ғасырдың өзінде Сауран қаласының халқы ислам дінін қабылдаған, мұсылман болғандығы байқалады. Ел жадында сақталған аңыздардың көпшілігі де осы ислам дінін тарату жолында қызмет еткен, керемет көрсеткен әулиелер, қолына қару ұстаған батырлар турасында болып келеді. Сыр бойында бой көтерген қалаларға қатысты дүниеге келген аңыз-әңгімелерді шартты түрде ислам мәдениетінің таралу кезеңін үш топқа бөліп қарауға болады. Оның біріншісі Қараханидтер тұсында дүниеге келген аңыздар. Бұл аңыздардың көпшілігі ислам дінін таратушы діни және тарихи тұлғаларға қатысты айтылады. Ең алғашқылары ислам дүниеге келген кезеңдерде қатысты Арыстан баб, Укаша ата, Садуақас секілді аңыздарында бұл кісілердің Мұхаммед пайғамбардың қасына ерген сахабасы әрі Қазақстанның оңтүстігіне ислам дінін тарату мақсатында келгендігі айтылған. Укаша ата, Ер Қоян секілді сахабалар Қаратау өңіріне келіп дін жолында қолына қару алып күреседі. Осы жолда шахит болғандығы айтылады. Бұл кезеңді «бабтар» кезеңі деп атайды.

Ел ішіне тараған діни аңыздардың ішінде, әсіресе сопылық бағытты ұстанған рухани ұстаздарға қатысты аңыздардың салмағы басым. Ясауия тариғатымен бірге «Аталар» кезеңі Қорасан Ата, Зеңгі ата, Садыр Ата т.б. тарих сахнасына шықты. Қожа Ахмет Ясауи мен оның ізіне ерген шәкірттеріне қатысты шежірелер мен аңыздар әлі күнге шейін ел арасында сақталған, аңыз ретінде жиі айтылады. Сауран, Сығанақ қалаларына қатысты аңыздардың енді бір шоғыры Алтын Орда хандары ішінен мұсылманшылықты қабылдаған хандарға, оның ұстаздарына қатысты айтылған. Одан кейінгі аңыздар Қазақ хандығы тұсында дүниеге келгендер болып бөлінеді. Қазақ ислам мәдениетінің қалыптасуына ортағасырларда қазақ

даласына келген қожалардың ролі айрықша болды. «Ортағасырларда әр ауылдың бір-екі қожасы болды. Олар сол ауылдағы халықтың барлық рухани сұранысын қанағаттандырды. Балаларын оқытты, тәрбиеледі, келін түсірсе некесін қиды, қайтыс болса жаназасын шығарды, зікір жүргізді. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің бұзылмауын қадағалады. Сөйтіп, қожалар орта ғасырлық түркілер арасында ерекше статуска ие, ерекше қызметпен айналысатын әлеуметтік топ болып қалыптасты»[2, 105]. ХҮІІІ ғасырда жоңғар шапқыншылығына қатысты «Сауран айналған» деген атпен ел есінде қалған аңыз сақталған. Бұл Сауранға қатысты сақталған соңғы деректер қатарына жатады.

Зерттеу әдістері

Бұл қалаларға қатысты археологтар қазба жұмысын жүргізіп, тарихшылар бұл қалалардың тарихына қатысты біршама зерттеулер жазды. Алайда қалаларға қатысты ел аузында сақталған түрлі аңыздар мен топонимдік атауларға қатысты жүргізілген ғылыми еңбектер жоқтың қасы. Белгілі бір қаланың тарих сахнасына шығуы, оның рухан, мәдени және стратегиялық жағынан дамуы мен оның кейін құлдырап үйіндіге айналуына дейінгі аралықта сол жердегі тұрғылықты ел аузында сақталған түрлі аңыздар жинақталып, оған сараптама жасау, аңыздың негізгі желісінің тарихи оқиғаларға қатысты тұсы, сол маңдағы зиярат орындарына айналған діни ғұламалардың халық ықыласына бөлену себептері мен факторлары фольклортану ғылымы жағынан да терең талдауды қажет етеді. Сондықтан да бүгінгі тақырыпқа діни, тарихи оқиғаларға қатысты айтылатын аңыздардың шығу кезеңдері, аңыздың тарихи жәйттерге қатысты тұстары бұл зерттеуге арқау болды. Зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізіне тақырыпқа қатысты жазылған тарих, археология саласындағы ғылыми еңбектер мен ауыз әдебиетіндегі материалдар салыстыра қарастырылды. Ортағасырлық шығыс тарихшыларының Сауран, Қарашық қалаларына қатысты жазылған деректері, топонимдік аңыздар, жер-су аталуларына қатысты деректерге ғылыми тұрғыдан талдаулар жасалынды. Тарихи аңыздар мен халық аузында сақталған Сыр бойындағы Сауран, Қарашық, Сығанақ секілді қалаларға қатысты түрлі әңгімелерді саралау, сараптау, анализ жасау арқылы оның ғылыми нәтижелерін талдау әдісіне сүйенді. Салыстырмалы тұрғыдан тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық, анализдік-талдау, дереккөздерді жинақтау және жүйелеу методикалары қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ арасына ислам дінінің кең тарауына сопылық тармақтың таралуының айрықша әсері болған. Әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи тариғаты көшпелі түркі халқының шынайы ықыласына бөленді. «Қазақстанда ислам дінінің тез қанат жая бастауына және бір себеп – ислам дінінің сопылық тармағының таралуы. Өйткені сопылықтың кейбір идеялары мен әдет-ғұрыптары шаманизмнің наным-сенімдеріне жақын болды»[3, 262-б.].

Сайрам жерінде дүниеге келген Қожа Ахмет Ясауи ислам дінін уағыздау ниетімен қазіргі Түркістан, Сауран жеріне табан тіреді. Түркістан қаласына келгенде оның жасы жиырмада болған екен. Аңызда былай дейді: "Ол уақытта Иасауи Ахмет Қожа 20 жаста еді. Хызыр алейхи-с-салам айтты: Ай, Қожа Ахмет Иасауи бізге қолдарыңды бер (ілікларыңні), Қожа Ахмет қолдарын берді. Хызыр Ата қолдарын алып «Жүз жиырма жыл өмірің болсын, тағы қалық мүридті «Ұлы машайық» болғайсыз" – деді. Ибрахим шейх Қожа Ахмет 20 жасқа келгенде Хызыр алейх-с-салам ишаратымен оны Иасы еліне жіберді. Шейх Ахмет Иасауи Сариам уалаятынан келіп, Иасы елінде 100 жыл шейхтық қылады» [4, 63-б.].

Ел аузында сақталған аңызға қарағанда «Мәдинада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деп жергілікті халық Түркістанды екінші Меккеге балаған. Оның қасиетті қалаға айналуын осында жерленген Қожа Ахмет Ясауидің кесенесімен байланыстырады. Алайда, кейінгі зерттеулерде Түркістан маңындағы Қарашық қаласының ежелгі қаңлы тайпалары кезінде құрбандық шалатын киелі орны болғандығы туралы да айтыла бастады.

Ясауитанушы З. Жандарбек былай дейді: «Екіншіден, Шы қаласында ғибадатхананың болуы, оған Кангюй халқының әрбір құрбандық шалған сайын мың қой сойып, құрбандық шалуы, әскери жорыққа шығар алдында мұнда келіп, тізе бүгуі, көне тарихта жазылып қалған болса, онда Түркістанның екінші Мекке атануы Қожа Ахмет Ясауи атымен ғана байланысты еместігін, бұл жердің көне дәуірден киелі мекен болғандығын білдіреді. Қожа Ахмет Ясауидің өзі бұл жердің киелі мекен екендігін сезген сияқты. Әйтпесе, сол дәуірдегі ірі саяси және экономикалық орталықтар болған Отырар, Сайрам, Тараз сияқты қалаларға тоқтамай көне Қарашұқ қаласына келуі көп нәрсені аңғартады» [5, 17-б.].

Сыр бойында бой көтерген қалалар мен онда тұратын халықтар негізінен сауда мен егіншілікті кәсіп еткен. Сауран халқы көбіне қауын, қарбыз, тары, бидай секілді бақша өнімдері мен дәнді-дақылдарды суармалы жерлерге егіп шығаратын болған. Оған қажетті суды Қаратау баурайынан ағатын Қарашық, Жінішке секілді өзендерден алып отырған. Сол өзендердің арнасын бұрып арық қазып, сол арқылы қажетті суды егістікке жеткізе білген. Сол дәуірдің өзінде су тапшылығы жиі болып тұратындығы жайлы аңыздар сақталған. Қазіргі Қарашық, Шорнақ ауылдарында ерте кезде Сүйір атты тайпа өмір сүрген екен. Сауран қаласының аты да осы сүйір атты тайпаның атына қатысты дүниеге келген деген версиялар да бар. Сүйірлер негізінен диқаншылықты кәсіп қылған өздері отырықшы халық болған. Қожа Ахмет Ясауи де Иассы қаласына келген соң өзге халықтармен бірдей егін салып күн көреді. Күндерде бір күн Сүйір халқы Қожа Ахметтің егініне қажетті суды бермей қояды. «Сонда Қожа Ахмет баласының қолына бір аса ұстатып, «балам, мына таяқпен судың басына бар да, басынан бері қарай, таяқпен жерді сызып келе бер. Су өзі келеді» дейді. Бала судың басына барып жерді таяқпен сызып егініне қарай жүре береді. Артынан қараса бір арық су ағып келеді екен. Бірақ, сүйірлердің суына ешқандай нұқсан келмейді. Ибрахим суды егінге әкеліп салғанда Сүйірлер көріп, біздің суды алып қойды деп, Ибрахимді өлтіреді. Басын кесіп, Қожа Ахмет Ясауидің алдына әкеледі. «Бұл не?» деп сұраған Қожа Ахметке сүйірлер «Шафша» (әңгелек) дейді. Сонда Хазрет: «Жетілмей ерте жұлған екенсіңдер» деп теріс айналады. Қасында тұрған софы шыдамай «Қауының алма болсын, тарың жұлма болсын, құйрығыңа дүм шықсын» деген екен» [6, 69-б.].

Бұл аңыздың өзінен-ақ Түркістан, Сауран секілді елді мекендерде тұратын халықтар арасында сол дәуірдің өзінде диқандар арасында суға талас, егістік алқаптың өзекті мәселе болғандығын көреміз.

Сүйір атты халықтың өзі кейін жойылып кеткенімен сол аттас елді мекен кейінгі ғасырларға шейін сақталып қалғанға ұқсайды. Ол туралы мынадай тарихи дерек кездеседі: «Сури (Сүйірі) – XVI ғасырға дейінгі тарихи деректерде бар Түркісан маңындағы елді мекен. Бұл туралы тарихшы М. Қожа: «Хафиз Таныштың «Шараф-наме-и шахи» атты тарихи шығармасында Абдулла ханның Түркістан қаласын қоршап, аса сақтықпен қолдан келген амалдарын жасап басып алу жөнінде пәрмен беріп, Қараспан қаласына жиналған бұқаралық әскердің осы бұйрықтарды орындау мақсатында 1582 жылы 29 мамыр күні Түркістан бағытында жорыққа шыққаны мәлім. Олар Түркістан маңындағы Сури /Сүйір болуы ықтимал/ деген жерге келіп тоқтайды» - дейді» [5, 144-б.].

Сауран қаласында тұрған халық тары егумен қатар одан түрлі дәмді тағам түрлерін дайындауды да жақсы меңгерген. Тарыдан жент, сөк, тары көже, боза сияқты тағам түрлері әлі күнге дейін Түркістан халқының дастарханына қойылатын негізгі тағам түрлері болып саналады. Соның ішінде ортағасырларда көп ішсе адамды мас қылатын боза сусынының атағы көбірек шыққан. Қазақстанның өзге өңірлеріне қарағанда Түркістан, Созақ, Бәйдібек секілді аудандарында боза сусына әлі күнге шейін осы сусынды ерекше дәмді етіп дайындайды. Бозаны дайындаумен атағы шыққан Бозақор қаласына қатысты ел ішінде мынадай аңыз бар: «Көне қалалардың бірі Сауранның ар жағында Бесарық бекетінен бес шақырым жерде Бозақор деген қала болыпты. Сол қалада боза істеп, Жібек жолынан

керуендермен өткен жолаушы саудагерлерге сатады екен. Сондықтан ол қаланы Бозақор деп атаған екен. Сол Бозақор деген қалада халқы ешкінің қылын қосып кесек құяды екен. Кесегі мұқалмайтын мықты болатын көрінеді. Сол кесектен орта ғасырда аты танымал ірі қалалардың бірі саналған Сауран қаласы тұрғызылған-мыс» [7, 240-б.].

Сауран мен Сығанақ қалалары кезінде діни орталық болған. Осы екі қалаға келіп қоныстанған ислам дінін таратушы қожа, сунақ руларына қатысты да аңыз-әңгімелер көп кездеседі. Сыр бойында қоныс тепкен Бесарық, Түгіскен секілді елдімекендерге жақын орныққан зиярат орындары көптеп саналады. Қараханидтер тұсында исламды жаппай қабылдай бастаған Сыр бойы халқы арасына келіп ислам дінін таратқан көптеген діни ғұламалардың ізі сақталып қалған. Діни аңыздар ішіндегі ең алғашқылары пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) ізіне ерген сахабалардың Түркістан жеріне аяқ басуы болып саналады. Қожа Ахмет Ясауидің ұстазы болған Арыстан баб Пайғамбардың аманатын арқалап араб түбегінен Отырарға келгендігі оның ұзақ жасағандығы айтылса, Мұхаммед пайғамбардың жорықтарына қатысқан деп айтылатын Укаша ата, Садуақас сахабаларға қатысты аңыздар да сақталып қалған. Соңғысы Сауран шаһарына шабуыл жасаған деп суреттеледі. Аңызда былай дейді: «Ескі Сауран шаһарының қасында ұзындығы он метр, биіктігі бір жарым метр қабір бар. Мұны діндарлар Садуақас «әулиенің» қабірі деседі. Бір кездерде оның басында күмбезді ескерткіш те болса керек.

Діни нанымдағылар арасында «Садуақас-ата» туралы мынадай аңыз бар: «Мұхаммед [с.а.у.] Мекеден Мединеге көшкенде Садуақас Мұхаммед [с.а.у.] жағында болып, дұшпандарына оқ атып, мерген атанған. Ол кейіннен ислам дініне бағындыру үшін көп әскерімен осында келеді. Сонда Сауран қаласының бір батыр қызы қол бастап оған қарсы соғыс ашады. Қыз Садуақастың батырларын түгел жеңеді. Соңында ол Садуақастың өзімен кездесіп, қылыштасады. Жекпе-жек осы шайқаста қылыш Садуақастың шынашағын ғана кесіп түсіпті-міс. Дін иелері кейіннен Садуақастың осы шынашағы түскен жері еді деп оны әулие орынға айналдырып жіберген.

Екінші бір аңыз бойынша, Садуақас ата Әзірет Сұлтанның ұрпағы, әрі қасапшылардың бірі еді дейді. Осыған байланысты қасапшылар Садуақастың аруағына сиынып, бейсенбі сайын Құран оқытып тұратын болған» [9, 37-б.].

Сауран мен Сығанақ қалаларға жақын маңдарда Асан ата, Оқшы ата, Айқожа ишан, Қорасан ата секілді діни қайраткерлердің көрсеткен кереметтері жайында аңыздар әлі күнге шейін ел ішінде сақталып отыр. Соның бірі байырғы тұрғындары болып есептелетін қыпшақтардың арасына барып сіңген Ыбырайым шайхтың ұрпағы Оқшы атаға қатысты айтылады: «Оқшы ата жас кезінде жетім қалып, ел жағалап, қыпшақ ішіне келіп, жалғыз қызы бар бір кемпір-шалға өкіл бала болады. Осында мешіт ашып, ислам дінін уағыздаған. Бір күні ол Қожа Ахмет Ясауиге сәлем беріп және баласымен бірге егін орысып қайтуға бармақ болады. Ол кезде Ақмешіт ханы елден салық жинағанда, кезекпен әр елден бір қыз қоса алады екен. Сонда атасы:

– Балам, сен кетіп барасың, жақында хан келеді, мына қарындасыңнан айрылып қаламыз ғой, – депті.

– Ата, егер хан келсе, Ыбырайым шайх деп үш рет айқайласаңыз жетемін, – деп жауап қайтарыпты. Содан Түркістанға барып, Әзірет Сұлтанға сәлем беріп, баласы екеуі арпа орады. Ол жоқта өкіл әкесінің аулына салық жинауға хан келеді. Сонда атасы Ыбырайым шайхтың үш рет атын атап шақырады. Ат үстінде нөкерлерімен тұрған хан аттан құлап түседі. Кейбіреулер «мен аттым» деп даурығып жатқанда Ыбырайым да жетеді.

– Сендер даурықпаңдар, менің атқаным рас болса, жүрегінде арпаның қылтығы болуы керек, – деген. Хан жүрегін жарса, арпа қылтығының тұрғанын ел көреді. Содан Оқшы аталған деседі» [9, 213-б.].

Қазақ фольклорына сіңген көптеген діни аңыздардың көбі осы Сыр бойында өмір сүрген әулие-әмбиелерге қатысты болып шығады. Қазақ эпосында Қобыланды, Алпамыс секілді батырларды желеп-жебеп жүретін кәміл пірлер, Баба түкті шашты Әзиз секілді әулиелер Қожа Ахмет Ясауи тариғатының шайықтары болып есептеледі. Қожа Ахмет Ясауидің тариғатын ұстанған шәкірттерінің арасында кейбірі төрт түлік малдың иесі, пірі атанса енді бірі бүйі, шаян секілді улы жәндіктер шаққан жағдайда жәрдемге келетін киелі атауға айналып кеткен. «Ислам діні өзінің қазақ даласы мен Орта Азия аймағына енуімен түркілік дүниетанымды түбегейлі қайта түлеткені белгілі. Исламдық құндылықтар, шарифат қағидалары жергілікті салт-дәстүрлермен үйлесіп, халықтың жүрегіне жол табуында Ясауидің насихаттаған «хәл» ілімінің орны өлшеусіз болды» [10, 118-б.].

Соның бірі Ясауидің сүйікті шәкірті Жақып атаға қатысты аңыздар жатады. Ел ішінде оны «Қылауыз әулие» деп атаған. Аңызда былай дейді: «Қожа Ахмет Ясауи Сыр бойын аралауға келгенде, Жақып атамызға:

– Уа, Жақып, мына дариядан қалай өтеміз? – дегенде,

– Сізге дариядан өту қиын болып па? Жүре беріңіз, – деп дуа еткен екен. Әзірет Сұлтан дарияны кешіп өте берген. Міне, осы сапарда Сыр бойындағы барлық Қорасан ата, Қасым ата тағы басқа әулиелерді аралап, қайтадан баяғы судан өтетін жерге келеді. Сол жерде бесін намазын оқиды. Намаз оқып жатқан жайнамаздың бас жағынан кішкене қарақұрт шығады. Бұлар намаз оқып біткенше құрт үлкейіп, адам жұтатын дәрежеге жетеді. Сонда Әзірет Сұлтан намаз оқып болып, Жақып атаға бұрыла қарап:

– Уа, Жақып, сен дем сал! – дейді. Жақып ата дем салғанда әлгі құрт әбден кішірейіп, бұрынғы қалпына келіпті. Жақып ата:

– Не етейін, құртып жіберейін бе? – дегенде,

– Қой, сол қалпында қалсын, – деп, Әзірет Сұлтан шәкіртіне риза болып, Тассуаттан өтіп, арғы бетке шыққан соң:

– Уа, Жақып, қолыңды жай, сенің енді бұдан былай лақап атың құрт иесі «Қылауыз» болсын, – деп, батасын берген екен. Содан бастап, қарақұрт, жылан шаққан адамдарды емдейтін болған екен» [8, 210-б.].

Бұл аңыздардан Сыр бойында бой көтерген Түркістан, Сауран, Сығанақ секілді қалаларда ясауия тариқатының беделі аса жоғары болғандығы байқалады. Бұл әсіресе Алтын Орда мемлекеті кезінде жоғары деңгейге шейін көтерілді. Аталған қалалардың жайқалып, рухани әрі әкімшілік орталықтарға да айналған кезі осы кезеңдерге жатады. Ислам дінінің Сауран жеріне келуі және соған қатысты аңыздардың көбі ескі Сауран қаласына қатысты айтылған. Жаңа Сауран қаласының жайқалып, гүлденуі XIV ғасырдың басына жатады. Жаңа Сауранның қарқынды дами бастаған кезі Ақ Орданың құрылуымен байланысты. Ол жайында археолог М. Тұяқбаев былай дейді: «Но все эти свидения относятся к Каратобе – Саурану, который находится в 3,5 км юго-восточнее нынешнего городища Сауран. Он и был раннесредневековым Саураном, дожившим до конца XIII в и начала XIV в. Как раз в это время и начинается перемещение города на новое место. Это грандиозный, не только по тем временам, план постройки совпадает по времени с образованием Ак Орды (1265–1266) и город Сауран входит в его состав. Со временем он становится столичным центром Ак Орды, и, как сообщает аноним Искандера, в нем был похоронен умерший в 1320 г. правитель Ак-Орды-Сасы Бука» [11, 108-б.].

Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен Ақсақ Темір арасында болған соғыс жайлы аңыздар да ел ішіне тараған. Тоқтамыс ханға қатысты Сауранға жақын жерде топонимдік аңыз да сақталып қалған. Сондай аңыздың бірі «Тоқтамыс бұлағы» деп аталады. «Қаратаудың түстігіндегі Жаңақорған ауданына қарасты Қыраш ауылынан 12 км жерде «Тоқтамыс» деп аталатын бұлақ пен елді мекен бар. Бұл туралы зейнеткер, ұстаз Ж.Тұрабаев деген ақсақалдың айтуы бойынша, Тоқтамыс бұлақ басында памдат намазын оқып жатқанда

тосыннан әлдекімдер үстінен бас салып қарамағындағы 42 адамымен қоса қырып салады. Оларды жергілікті халық сол маңдағы төбенің басына жерлейді. Бұл күнде хан мазары делінетін төбенің үстіне 10-15 метр тас үйілген»[7, 234-б.].

Тағы бір варианты былай боп келеді: «Тоқтамыс қырық шақты адамымен аталмыш бұлақтың жағасында дем алады. Іштерінде екі-үш сарбазы жансыз боп шығып, Тоқтамыс пен ұйқыда жатқан жолдастарын шетінен бауыздап қырып салады. Ертеңіне аздаңда сол елдің дихандары осы жағдайдың үстінен түсіп, ішіндегі шала жансар бірінен «Тоқтамыстың қолы едік» дегенді ғана ұғып, бәрін жерлепті. Содан бастап ол жер «Тоқтамыс» атаныпты»[12, 199].

Тарихи деректе Тоқтамыс хан басқа жағдайда Ертіс өзені бойында қайтыс болады. Ел жадында Сауран маңында қайтыс болды деуі Ақсақ Темірмен болған соғыстың көбі осы маңда жүргізілген. Ел жадында осы жайттар көбірек сақталып қалса керек.

Қазақ аңыздары ішінде Асан қайғының алатын орны ерекше. Хандық дәуір әдебиетінің бастауында тұрған Асан қайғытың толғау, термелері ауыздан ауызға тарап бүгінгі күнге дейін жеткен. Кезінде Қазақ халқына жайлы қоныс іздеп Арқа мен Сыр бойы, Еділ мен Жайық арасын шарлайды. Сауран қаласының тар жерге салынғанын көріп оның болашағына күмәнмен қарайды. Асан қайғы айтыпты дейтін мынадай аңыз сақталған: «Асан «басы байрақ, аяғы тайпақ екі-ақ ауылға қоныс екен»...деп Сырдың бойын тарсынады. Түркістан қаласын және оның қасындағы ескі Сауран қамалын көріп «Әттеген-ай, қорғанды қорғай алмайтын жерге салған екен. Айнала тақ шеті, шөлтастың өті. Сарқырап аққан суы жоқ, жайқалып өскен нуы жоқ – түбі тұрақты қала бола қоймас» - деп ұнатпайды» [13, 40-б.].

Қазақ хандығы көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан малға жайлы әрі қысы жылы боп келетін Сырдария өзенінің жағасына қыста келіп қоныстанудың маңызы зор болатын. Сол үшін де Сығанақ, Сауран, Түркістан қалалары мемлекет үшін маңызды болып хан ставкасы тігілетін, орталық резиденцияға айналып отырған. «Қазақтардың көшпелі өмір салтының егжей-тегжейлі сипаттамасын жазып қалдырған XV ғасырдың басындағы тарихшы Рузбе хан қазақ ұлысы құрылғаннан кейін, көп ұзамай былай деп жазады: «Жазғы уақытта Қазақ ұлысы осы ұлан-ғайыр далада өздерінің мыңғырған малын сақтау үшін қажет жерлерде көшіп-қонып жүреді. Жаз бойында бүкіл осы далада болып кері қайтады. Әрбір сұлтан өзіне тиесілі жерді жайлап, киіз үйлерде тұрып жылқы, қой және мүйізді қара өсіреді. Қыстауға қысқы тұрақтарына Сырдария өзенінің жағалауына келеді» [14, 247-б.].

Кезінде қазақтың хандары мен оған бағынышты болған бұқара халық Сыр бойында көшіп-қонып жүрген. Сол кезде қазақ «Қыр қазағы және Сыр қазағы» деп аталған. Сауранға қатысты соңғы аңыз-әңгімелер XVIII ғасырда болған қазақ-қалмақ соғысына қатысты айтылады. Тегеурінді жаудың екпініне шыдамаған қазақ қолы Сығанақ, Сауран қалаларын тастап Орта Азия мен Қарақұм, Қызылқұм ішіне қарай көшеді. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде жоңғарлар Қаратау бойын жайлаған қазаққа күйрете соққы берген кезде, жау екпініне шыдамай үдере қашқан қазақ халқы Сауран айналып, Бұхараға қарай ауған. Ел аузында «Сауран айналған» деген тіркес содан қалған дейді. Ол кезде Сауран қамалында қазақтың кіші жүз тайпалары мекендеген екен. Сол шапқыншылық кезінде үдере көшуге қатысты мынадай аңыз сақталып қалған: «Сырым бір күні анасына:

–Ана, басқа балаларыңнан менің өзгешелігім бар, құлқым өзгеше, анығын айтшы, мен кімнен тудым? – дейді. Сонда анасы:

–Балам, сені мен басқа адамнан туғаным жоқ, осы әкеңнен болған адамсың. Тәңірімнің бергені. Бірақ өзгеріс мынау: саған жерік болып тамақ талғап жүргенімде, ел Сауран айналып алысқа көшті. Көшкен елдің көптігінен малға, адамға ішермен су жетпей, ел төбелесіп, қырылысуға айналды. Сол кезде көптің арасынан астында күрең жорға аты бар, үстінде әдемі, жақсы киімі бар бір адам шығып, көпті айғайлап тоқтатып билік айтты.

«Мен сіздерге билік айтам» деп жар етіп жұртты тоқтатты да былай дейді: «Құдықтың суын ең әуелі адам баласы ішсін, таласпаңдар, содан кейін мінген ат, жүк артқан көлік суғарылсын. Сонан соң жарлы адамның сауын малы суғарылсын. Содан кейін орта үйдің малы суғарылсын, мал суғарған адам екінші қарамай, ілгері көше берсін, қалған суды байлардың малы ішсін!» – деді. Соған қарап ел разы болды. «Рахмет ақылыңызға, көнеміз», – деп тоқтады. Сол адамға қарап тұрып: «Япырм-ай, мынау неткен ақылды адам еді, осындай байы болған, не баласы болған адамның арманы бар ма екен? – деп іштей арман етіп едім, Құдай тілегімді беріп, сен тудың», – депті» [15, 5-б.].

Сырым Датұлы қазіргі Орал, Ақтөбе жерлерінде қалмақ, орыс басқыншыларына қарсы ұдайы соғыс жүргізген айтулы батыр болған.

XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғысы Сыр бойында бой көтерген қалалардың құлдырауына алып келді. Соғыстан қалжыраған халық соғыстан кейін Сыр бойына қайта оралғанымен ондағы бұрынғы қамалдардың бәрін қайта тұрғызуға шамалары келмеген сияқты. Оның үстіне бұрынғы сауда керуені де тоқтап, экономикалық жағынан тиімсіз боп қалды. XIX ғасырдың бас жағында Сауран, Сығанақ секілді кезінде гүлденген қалалар құлдырауға ұшырайды. Оның үстіне Қоқан хандығының Сыр бойындағы қазақтардан алым-салық алып тұруының өзі бұл жерлердегі қалалардың дамуына жол бермеді. Сыр бойын жайлаған қазақ халқы қалалардан айрылған соң біріңғай көшпелі өмір сүруге көшті. Сауда және діни орталық ретінде Түркістан қаласы ғана кейінгі кездерге шейін өзінің өмір сүруін тоқтатпады.

Қорытынды

Зерттеу жұмысына негізінен Сауран, Қарашық, Түркістан секілді кезінде діни орталыққа айналған қалалардың тарихи динамикалық дамуына қатысты болып отыр. Жалпы Сыр бойында орналасқан қалаларға қатысты аңыз-әңгімелер көп, алайда олардың барлығының топонимдік аңыздарын зерттеуді көздемедік. Зерттеу нысаны Сығанақ, Сауран, Қарашық және соған жақын орналасқан қалалар мен елдімекендер, жер атауларына қатысты сақталған аңыз-әңгімелер мен тарихи және діни тұлғаларға қатысты айтылатын кейбір аңыздардың шығу тарихы жайында баяндауды негізге алдық. Аңыздарды саралай отырып қаланың дамуына үлес қосқан тарихи діни тұлғалардың ел жадындағы бейнесін анықтауды мақсат еттік. Бұл қалалардың дамуына әсер еткен фактордың бірі - ислам діні. Қала ортағасырларда ислам дінінің келуімен өркендеп, діни ғұламалардың арқасында атағы шығып отырған. Негізінен сөз болатын Сауран, Қарашық және оның айналасындағы шағын қалалар мен елдімекендерде әлі күнге шейін ел ішінде сақталған аңыздарды жинаған түрлі жинаушылардың жинақтарында келтірілген материалдарды сараптай отырып, бұл аңыздардың қай кезеңдерге жататындығы жайлы қаланың хроникасына қатысты мағлұматтар берілді. Осылайша аталмыш қамалдар мен сол жерге қатысты аңыздардың шығу тәркіне үңіле отырып алғашқы ислам дәуіріне қатысты деректер, діни орталыққа айналған тұстағы дүниеге келген Қорасан ата, Садыр Ата, Оқшы ата, Қылауыз секілді дін өкілдеріне қатысты тараған аңыздар және кейінгі Сауран қамалының құлдырауына қатысты ел жадында сақталған кейбір аңыздарды тауып соған талдау жүргізілді. Бұл Сауран секілді қаланың құрылуы, дамуы мен өркендеуі және құлдырау кезеңіне қатысты ел аузында сақталған түрлі аңыздардың жиынтығын құраған бас-аяғы жинақталған әрі Сыр бойы қалаларының өмір сүру дәуірінің кезеңдеріне қатысты ел аузында сақталған аңыз-әңгімелердің негізгі тәркінін талдаған ғылыми еңбек болып табылады.

Сыр бойында бой көтерген қалалар көп болған. Бұл қалалардың Қытай, араб, парсы және М.Қашқари секілді оқымыстылардың еңбектерінде аты аталуының өзі кезінде атағы дүрілдеген қалалар болғандығын көрсетеді. Қысы жылы әрі шөбі шүйгін қамысты көлдері жайқалған бұл аймақ егін шаруашылығымен қатар мал шаруашылығына да қолайлы болған.

Кезінде Жібек жолы бойы саналған сауда-саттық жақсы дамыған Түркістан, Отырар, Сауран, Сығанақ секілді қалалар Батыс пен Шығысты жалғап тұрған маңызды қалалар қатарына жатқызылған. Ортағасырларда діни орталыққа айналуы, мәдениет пен сауданың дамуы кейін көптеген аңыздардың дүниеге келуіне себеп болды. Әсіресе, түркі ислам мәдениетінің қалыптасуына сол кездегі ғұлама Қожа Ахмет Ясауидің сіңірген еңбегі орасан болды. Оның шәкірттері де ислам құндылықтарын халық жадына сіңіру жолында кереметтей жұмыстар жүргізе білді. Алтын Орда мен одан кейінгі Қазақ хандығы тұсында да ясауия тариғатынан нәр алған қазақ жыраулары жыр, толғаулар шығарып елге таратып отырған. Халық өзі сыйынған әулие-әмбиелер мен ел қорғаны болған батырларға арнап түрлі жыр, аңыздар шығарып отырды. Қазақтың ауыз әдебиетінің айрықша қарқынды дамуы да осы тариғаттың тәлім-тәрбиесіне байланды. Қазақ халқының ислам дінін қабылдауы мен жазба мәдениетінің дамуына Қараханидтер тұсындағы Түркістан, Қарнақ, Сауан, Сығанақ секілді қалаларда ашылған түрлі медреселер мен діни оқу орындарының тигізген әсері айрықша болды. Сол дәуірлерден сақталып қалған аңыздар мен әңгімелер шоғыры да бүгінгі күнге шейін жетіп отыр. XIX ғасырдың басына шейін өмір сүрген Сауран, Сығанақ секілді қалаларға қатысты ел ішінде түрлі аңыздар мен тарихи әңгімелер Қазақ мемлекетінің өткенінен сыр шертеді. Қазақ хандығының астанасы болған Сығанақ, Түркістан секілді қалалар қазақ халқының рухани мәдениетінің дамуына айрықша үлесін қоса білді. Осы жағынан алып қарағанда ел жадында сақталған бұл аңыздардың әдебиет пен ел тарихынан алатын орны айрықша екендігін баса айтуымыз керек.

Мақала «BR10965310 «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жолдасбекұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Кітап, 2010. – 336 б.
2. Жандарбек З., Қаратышқанова Қ. Қазақ халқы құрамындағы қожалардың қазақ тарихындағы рөлі // Түркология. – 2022. – №2 (110). – Б. 84–120.
3. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
4. Жандарбек З. Қарнақ атауына қатысты жаңа деректер // Түркология. – 2020. – №3 (101). – Б. 9–20.
5. Жандарбек З.З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 168 б.
6. Қорғанбеков Б. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры. Зерттеу. – Астана: Нұра-Астана, 2011. – 208 б.
7. Дүйсенбі А.К. Түркі аңыздары мен эпсаналары. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 260 б.
8. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар / құрастырып, алғы сөзін жазған, баспаға дайындаған Б. Қорғанбеков. – Алматы: Эффект, 2009. – 152 б.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 95-том. Хикаяттар. – Астана: Фолиант, 2013. – 329 б.
10. Сүлейменова Ж.А., Қорғанбеков Б.С. «Диуани хикмет» жинағы және оның қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – Б. 179–189.
11. Туякбаев М. Историческая топография и развития городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII–XIX вв.). – Алматы: ТОО «Эффект», 2009. – 208 с.
12. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 80-том. Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. – 336 б.
13. Адамбаев Б. Қазақ шешендері. – Алматы: Білім, 2008. – 304 б.
14. Сафарғалиев М.Г. Алтын Орданың ыдырауы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 326 б.
15. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 88-том. Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.

REFERENCES

1. Joldasbekuly S. Ejelgi jane orta gasyrdagy Qazaq elinin tarihy [History of the Kazakh people in ancient and Middle Ages]: Jogary oqu oryndarynyn studentterine arналған оқулық. – Almaty: Kitap, 2010. – 336 b. [in Kazakh]
2. Jandarbek Z., Qaratyshqanova Q. Qazaq halqy quramyndagy qojalardyn qazaq tarihyndagy roli [The role of Khoja in the history of the Kazakh people] // Turkologia. – 2022. – №2 (110). – B. 84–120. [in Kazakh]
3. Baipaqov K., Nurjanov A. Uly jibek joly jane ortagasyrlyq Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. – Almaty: Qazaqstan, 1992. – 208 b. [in Kazakh]
4. Jandarbek Z. Qarnaq atayna qatysty jana derekter [New data on the name of Karnak] // Turkologia. – 2020. – №3 (101). – B. 9–20. [in Kazakh]
5. Jandarbek Z.Z. «Nasab-nama» nusqalary jane turki tarihy [Versions of “Nasab-Nama” and Turkic history]. – Almaty: Daik-press, 2002. – 168 b. [in Kazakh]
6. Qorganbekov B. Qoja Ahmet Iasauidin «Diwani hikmeti» jane qazaq folklori. Zertteu [“Diwani Hikmet” by Khoja Ahmed Yasawi and Kazakh folklore. Research]. – Astana: Nur-Astana, 2011. – 208 b. [in Kazakh]
7. Duisenbi A.K. Turki anyzdary men apsanalary [Turkic legends and stories]. – Astana: Saryarqa, 2011. – 260 b. [in Kazakh]
8. Qoja Ahmet Iasau esimimen bailanysty anyz, apsana, hikaialar [Legends, stories related to the name of Khoja Ahmed Yasawi] / qurastyryp, algy sozin jazgan, baspaga daiyndagan B. Qorganbekov. – Almaty: TOO «Effekt», 2009. – 152 b. [in Kazakh]
9. Babalar sozi: Juz tomdyq. 95-tom. Hikaiattar [The word of ancestors: One hundred volumes. Volume 95. Stories]. – Astana: Foliant, 2013. – 329 b. [in Kazakh]
10. Suleimenova J.A., Qorganbekov B.S. «Diwani hikmet» jinagy jane onyn qazaq halqynyn auyz adebietimen bailanysy [The collection “Diwani Hikmet” and its connection with the oral literature of the Kazakh people] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 179–189. [in Kazakh]
11. Tuiakbaev M. Istoricheskaia topografia i razvitia gorodov i poseleniy Turkestanskogo oazisa (XIII–XIX vv.) [Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII–XIX centuries)]. – Almaty: TOO «Effekt», 2009. – 208 s. [in Russian]
12. Babalar sozi: Juz tomdyq. 80-tom. Toponimdik anyzdar [The word of ancestors: One hundred volumes. Volume 80. Toponymic legends]. – Astana: Foliant, 2011. – 336 b. [in Kazakh]
13. Adambaev B. Qazaq sheshenderi [Kazakh speakers]. – Almaty: Bilim, 2008. – 304 b. [in Kazakh]
14. Safargaliev M.G. Altyn Ordany ydyrauy [Collapse of the Golden Horde]. – Almaty: Daik-Press, 2014. – 326 b. [in Kazakh]
15. Babalar sozi: Juz tomdyq. 88-tom. Tarihi anyzdar [The word of the ancestors: One hundred volumes. Volume 88. Historical legends]. – Astana: Foliant, 2012. – 432 b. [in Kazakh]